

به نام خدا

چیستی و چالش های اعجاز علمی قرآن در آثار شهید مطهری

نگارش: احد داوری^۱

چکیده:

قرآن کریم کتاب هدایت انسان به سوی سعادت و کمال است و در راستای این هدف آیاتی را در بر دارد که به موضوعات طبیعی از قبیل آسمانها، زمین، باد، باران، آب، دریاها، کوهها و ... اشاره می کند و از آنجا که به عنوان معجزه خاتم پیامبران می باشد مطالب این آیات نیز می تواند جزئی از اعجاز محتوایی قرآن باشد که شهید مطهری در گفتار و نوشته های خود ضمن پذیرش این نوع از اعجاز، هر از چند گاهی به مصادیق آن اشاره می کند. آنچه در این مجال ذکر شده است پس از ذکر معنای لغوی و اصطلاحی اعجاز و بیان وجوه مختلف آن و به تبیین مفهوم اعجاز علمی و پیشینه آن از نگاه شهید مطهری پرداخته، آنگاه مبانی اعجاز علمی را در آثار استاد مطرح کرده و مصادیق معدودی از اعجاز علمی را در شکل گیری کوه یخ ابرها و دگرگونی شدیدانه برای ایجاد باران بر شمرده و در پایان به آسیب شناسی اجمالی اعجاز غیبی می پردازد که مهم ترین آسیب، تطبیق مطالب علمی غیر قطعی با آیات قرآن می باشد.

واژگان کلیدی: اعجاز علمی، وجوه اعجاز، مبانی اعجاز علمی، مصادیق اعجاز علمی، آسیب شناسی اعجاز علمی، شهید مطهری

---

۱. ahaddavari@gmail.com

Davariahad.blog.ir

مقدمه

قرآن کریم از سنخ کتاب و علم است (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۲۰۰-۲۰۲) و با صراحت مطالبی را به عنوان موضوع مطالعه و تفکر پیشنهاد می کند که نتیجه آن منجر به پیدایش یا گسترش علوم طبیعی، ریاضی، زیستی، ستاره شناسی، زمین شناسی، دریا شناسی، حیوان شناسی و... شده است (مطهری، بیست گفتار ۲۶۱ و ۲۶۲) از جمله می فرماید: *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ*؛ یعنی در آفرینش آسمانها و زمین، در گردش شب و روز، در حرکت کشتی بر روی آب که به وسیله آن بشر منتفع می شود، آمدن و ریزش باران که سبب حیات در زمین می گردد، حیواناتی که در روی زمین در حرکت اند، گردش بادهای و حالت مخصوص ابرها که در میان زمین و آسمان معلق اند، در همه اینها نشانه های قدرت و حکمت پروردگار است؛ یعنی همه اینها قوانین و نظام هایی دارند و شناختن این نظام ها انسان را به توحید نزدیک می کند (مطهری، بیست گفتار ۲۶۱). از طرف دیگر موضوعات مطرح شده در قرآن زیاد بوده و اشاراتی هم به علوم طبیعی در آن وجود دارد (مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی ۸۸-۹۱). با توجه به این تشویق قرآن و گستردگی مطالب آن، تعدادی از علما با استفاده از مطالب علوم تجربی به تفسیر آیات قرآن پرداخته و با رسیدن به نتایج فوق العاده ای که در قرآن ذکر شده است برخی آیات را به عنوان معجزه علمی قرآن مطرح کرده اند که توسط فردی امی در محیطی جاهلی به دنیای بشریت ارائه شده است. این جنبه از اعجاز در کنار سایر وجوه اعجاز قرآن در سده اخیر مورد مناقشه مخالفان و موافقان قرار گرفته است و تعدادی آن را پذیرفته و عده دیگری آن را مردود دانسته اند.

نگاه شهید مطهری به موضوع اعجاز علمی به لحاظ داشتن اندیشه جامع و توصیه های ویژه علمای بزرگ در تأیید آثار و سفارش به مطالعه آنها (خمینی [امام] ۱۷۸/۷ و ۱۷۹؛ ۱۱۲ / ۱۸۷ و ۱۸۸) اهمیت دو چندانی خواهد یافت. البته با بررسی کتب و مقالات، مطالبی که به طور ویژه این جنبه از اعجاز را در آثار آن شهید مورد مطالعه قرار داده باشد یافت نشد؛ لذا از این جهت مطالعه چپستی و چالش های اعجاز علمی از نگاه شهید مطهری علاوه بر ضرورت دارای جنبه نوآوری نیز خواهد بود. هر چند که کتب متعددی پیرامون اعجاز تدوین شده و هر کدام شیوه های گوناگونی در تبیین مطالب اتخاذ کرده اند؛ گاهی به مباحث نظری پرداخته اند مانند کتاب پژوهشی در اعجاز علمی قرآن تألیف محمد علی رضایی اصفهانی و کتاب سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن از آثار ناصر رفیعی محمدی و گاهی فقط به ذکر مصادیق آیات علمی توضیح و تفسیر آنها اقدام کرده اند از جمله موسوعه الإعجاز العلمی فی القرآن و التالیف یوسف الحاج احمد؛ الإعجاز العلمی فی أسرار القرآن الکریم و السنة النبویة به قلم محمد حسنی یوسف و کتاب الإعجاز العلمی فی القرآن تألیف سید جمیلی و کتابی با همین نام از سعید صلاح الفیومی؛ که شیوه استاد مطهری با توجه به اینکه در لابلای مباحث تفسیری به موضوع پرداخته است فقط ذکر مصادیق و ارائه مباحث نظری آمیخته با تفسیر است. چنانکه می توان پیش فرض های اعجاز علمی را در ختم نبوت، جهانی و جاودانی بودن قرآن، و حیانی بودن الفاظ و جامعیت آن دانست که هر کدام به طور مجزا در کتب مختلف شهید مطهری آمده است حتی در مورد برخی از آنها مانند ختم نبوت کتاب تألیف کرده است ولی در هیچ کدام به ارتباط آنها با اعجاز علمی اشاره نشده است. یا در برخی از منابع به بررسی

دلایل موافقان و مخالفان اعجاز علمی شاره شده است (رفیعی محمدی ۳۰۶-۳۳۵؛ پارسا ۱۴-۲۰) ولی شهید مطهری به آنها اشاره نکرده است؛ نیز در برخی منابع شبهات مطرح شده در باره اعجاز علمی و پاسخ آنها آمده است (رضایی اصفهانی ۸۳ و ۸۴) که استاد شهید از کنار آنها گذشته است.

با توجه به این مساله می توان گفت شیوه شهید مطهری در تبیین مطالب مربوط به اعجاز علمی همان شیوه قرآنی توجه به جنبه هدایتی آن است (که در بحث مبانی توضیح داده می شود) و بیان آنچه مورد نیاز جامعه و مسلمانان بوده است؛ همانگونه که با صراحت به این شیوه اشاره کرده و می نویسد: «این بنده از حدود بیست سال پیش که قلم به دست گرفته، مقاله یا کتاب نوشته ام، تنها چیزی که در همه نوشته هایم آن را هدف قرار داده ام، حل مشکلات و پاسخگویی به سوالاتی است که در زمینه مسائل اسلامی در عصر مطرح است» (مطهری، عدل الهی ۱۴؛ همو، اسلام و مقتضیات زمان ۲۶/۲ و ۲۷) ایشان حتی تنظیم برنامه های متناسب با احتیاجات روز را از اهم وظایف علمای امت اسلامی در دوره کنونی می داند (مطهری، ختم نبوت ۶۷)

بدین ترتیب آنچه در اینجا مورد پژوهش قرار می گیرد پاسخ به این سوالات است که شهید مطهری اعجاز علمی را چگونه تعریف کرده است؟ آیا پیشینه ای از اعجاز علمی ارائه نموده است؟ در تبیین مصادیق اعجاز علمی بر چه مبنایی عمل کرده است؟ و چه آیاتی از قرآن را به عنوان معجزه علمی قرآن بر شمرده است؟ آیا آسیب هایی از نظر شهید مطهری به اعجاز علمی وارد می شود یا خیر؟ و راه علاج این آسیب ها چیست؟

شهید مطهری در زندگی کوتاه اما پربار خود به تفسیر تعدادی از سوره قرآن در کنار سایر تالیفات و سخنرانی ها پرداخته است که به فهم نظر استاد در زمینه اعجاز علمی کمک می کند، اما با توجه به کامل نبودن تفسیر و عمومی بودن سخنرانی ها، ارائه نظر قطعی استاد در اعجاز علمی با مشکل مواجه می شود؛ با این حال آنچه در اینجا آمده است فقط بر مبنای محور آثاری است که فعلا از شهید مطهری در دسترس می باشد (۲۷ جلد مجموعه آثار) هرچند برای تکمیل مباحث از سایر منابع به شکل جزئی استفاده شده است.

معنای لغوی و اصطلاحی اعجاز علمی

تبیین و انتقال معانی بدون به کارگیری الفاظ میسر نیست و تلقی غیر همسان از واژگان موجب بروز مشکل در فهم مقصود می گردد، لذا گریزی نیست از اینکه برخی از واژگان کلیدی که اهمیتی ویژه برای نوشتار دارند و مکرر به کار رفته اند توضیح داده شوند تا معانی مورد نظر نویسنده به صورت کامل به خواننده منتقل گردد و فرایند انتقال پیام ناکام نماند، برای نیل به این مقصود به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی واژگان محوری پژوهش یعنی اعجاز، علم و اعجاز علمی پرداخته می شود. البته به دلیل شناخته شدن شخصیت شهید مطهری از ارائه هر گونه توضیح درباره معرفی، زندگی علمی و عملی آن استاد خودداری می گردد.

معنای لغوی و اصطلاحی اعجاز: اعجاز در لغت از ریشه «عجز» گرفته شده است و عجز یعنی ناتوانی و معجزه یعنی

کاری که دیگران در مقابل آن نا توانند و کسی قادر به انجام آن نیست (مطهری، مجموعه آثار ۱۷۸/۲۶). شهید مطهری در آثار خود تعریف روشنی از اعجاز ارائه نکرده است بر خلاف معجزه که به تفصیل مورد بررسی قرار داده است و معتقد است که واژه «آیت» به جای «معجزه» و «خرق عادت» در بیان مقصود رساتر است (مطهری، مجموعه آثار ۱۷۸/۲۶-۱۸۲). البته با ارائه مصادیق مرتبط با اعجاز علمی می توان گفت معنای لغوی در نظر شهید مطهری با معنای اصطلاحی متناسب بوده است، از طرف دیگر می توان دو پایه اعجاز را در عجز آدمی و جاودانگی آن مورد تاکید قرار داده است (مطهری، مجموعه آثار ۲۰۰/۲۶-۲۰۳).

معنای لغوی و اصطلاحی علم: علم حالتی است که انسان تصویر یا تصاویری از شیء را در ذهن خود احساس می

کند که قبلا آن احساس را نداشته است و مترادف با واژه های ادراک، دانایی و آگاهی بوده و نقطه مقابل آن جهل و ناآگاهی است. (مطهری، آشنایی با علوم اسلامی ۳۶/۱) به بیان دیگر علم صورتی از شیء است که در ذهن پدید می آید (مطهری، آشنایی با علوم اسلامی ۳۷/۱). از علم تقسیم بندی های مختلفی ارائه شده است (مطهری، ده گفتار ۱۷۱-۱۷۳؛ همو، آشنایی با علوم اسلامی ۱۵/۱-۱۶) لیکن با توجه به مصادیقی که شهید مطهری از علم در تبیین اعجاز علمی به کار برده است نظیر باد، باران، زمین، آسمان، حیوانات و... (مطهری، نبوت ۲۲۳) می توان گفت مراد وی از «علم» در عبارت «اعجاز علمی» علوم تجربی است که با شیوه آزمایش و خطا درستی و نادرستی قوانین حاکم بر طبیعت را مورد بررسی قرار می دهد. به بیان دیگر مقصود از علوم تجربی، علوم تجربی طبیعی در مقابل علوم تجربی انسانی است که منظومه های معرفتی ناظر به پدیده های طبیعی و تحولات آنها را در بر می گیرد و در آن بر مشاهده عینی و آزمایش و تجربه تکیه می شود. (بابایی، روش شناسی تفسیر قرآن ۳۶۷).

مراد اصطلاحی اعجاز علمی: شهید مطهری به تبع واژه «اعجاز»، تعریف صریحی از «اعجاز علمی» نیز ارائه نکرده

است ولی باز با توجه به مصادیق ارائه شده در آثار ایشان می توان گفت: اعجاز علمی به تبیین مطالب تجربی گفته می شود که در عصر نزول برای بشر مشخص نبوده و در قرن های بعدی برای بشر کشف شده است.

به عنوان نمونه در تفسیر آیه هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ (ملک

۱۵) و در توضیح واژه «ذللول» می نویسد: قرآن کریم در این آیه کلمه ای را به کار برده که قدما در درک لطفش تا حد زیادی عاجز بودند .... گفته اند این (تشبیه زمین به ذلول) اشاره به حرکت زمین است. (مطهری، مجموعه آثار ۲۷/۲۵-۵۲۷). همچنین در ذیل آیه وَ اللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِّن مَّاءٍ (نور ۴۵) مطالب جدیدی را مطرح و تصریح می کند که این مطالب قبلا برای بشر معلوم نبوده است (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۵۴۵-۵۴۶).

لذا می توان گفت تعریف زیر که توسط قرآن پژوهان معاصر در کتاب پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (رضایی

اصفهانی ۱۵) ارائه شده است می تواند تعریف مورد قبول شهید مطهری نیز باشد:

اعجاز علمی به مطالب و اسراری گفته می شود که در قرآن بیان شده و در عصر نزول برای بشر معلوم نبوده

ولی پس از پیشرفت علوم کشف شده است.

در تکمیل بحث باید به دو نکته در مورد اعجاز قرآن دقت کرد:

الف: اعجاز قرآن بر خلاف اعجاز سایر انبیاء و حتی برخی معجزات پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم همچون شق القمر، جاودان است؛ زیرا دین جاوید معجزه ای می خواهد که قرن ها در میان مردم باقی باشد، از این روی معجزه اصلی حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله و سلم از نوع کتاب بوده است (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۲۰۰-۲۰۲). در بحث اعجاز علمی نیز این موضوع صادق است؛ یعنی اعجاز علمی قرآن جاودانه می باشد یعنی پس از گذشت قرون مختلف که نظریه های قطعی علمی مشخص می شود ملاحظه می شود که تعبیر مورد استفاده قرآن در مورد آن پدیده مخالفتی با نظریه قطعی علمی نداشته و هماهنگی میان آنها برقرار است. (تاکنون که چنین بوده است).

ب: دلالت اعجاز علمی بر صدق ادعای پیامبر از نوع «دلالت عقلی و استدلالی» است مانند دلالت معلول بر علت؛ بدین صورت که عقل وقتی حدوث چیزی را می بیند با توجه به اینکه پیدایش چیزی را بدون علت محال می داند بلافاصله به علت آن پی می برد (پس از نوع دلالت قراردادی یا تجربی نیست) (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۱۸۷-۱۹۰)

وجوه اعجاز قرآن

برای تبیین صحیح جایگاه اعجاز علمی باید وجوه اعجاز قرآن مورد بررسی قرار گیرد؛ چراکه از نظر شهید مطهری اعجاز قرآن از دو جنبه کلی لفظی یا معنوی است؛ جنبه لفظی شامل مقوله هنر و زیبایی است و اعجاز معنوی شامل جنبه فکری و علمی قرآن (مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی ۸۱/۳؛ همو، نبوت ۲۰۶ و ۲۰۷)؛ زیبایی نیز به نوبه خود به زیبایی حسی و زیبایی ذهنی تقسیم می شود که زیبایی سخن از نوع زیبایی حسی (سمعی و بصری) نبوده بلکه از نوع زیبایی فکری است؛ لذا زیبایی قرآن نیز از این نوع خواهد بود که تجلی آن در فصاحت و بلاغت می باشد (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۲۰۴-۲۰۷) هر چند که تعبیر فصاحت و بلاغت به تنهایی برای رساندن مقصود کافی نیست بلکه بایستی به آن عنصر «جذابیت» را نیز افزود که حاکی از دلربایی قرآن می باشد؛ زیرا قرآن به نحو خاصی در دلها نفوذ می کند و با دلربایی ویژه ای که دارد با سرعت خاصی تاثیر می کند (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۲۱۰).

اعجاز معنوی قرآن مربوط به طرح مباحث عمیق علمی پیرامون توحید و معاد و ... است که در راستای هدف اصلی قرآن یعنی هدایت مردم به ذکر آنها پرداخته است (مطهری، مجموعه آثار ۲۶/۲۱۲) و مقایسه مباحثی نظیر توحید و ماورای طبیعت که در قرآن آمده با آنچه در باره توحید در جزیره العرب و حتی همه جهان آن روز بوده و در جهان کنونی هست بیان می کند که مطالب قرآن مافوق عصر و زمان می باشد؛ آنگاه با توجه به اینکه کسی که این سخنان را آورده یک مرد عرب امی بوده اعجاز دیگری از قرآن در آورنده و محتوا ثابت می شود. (مطهری، نبوت ۲۲۲). به بیان دیگر گستردگی معانی قرآن کریم درباره انسان، خدا، جهان، وظایف انسان در قرآن و مقایسه آن با هر کتاب بشری به این واقعیت رهنمون می کند که هیچ کتاب بشری قابل قیاس با آن نیست، علی الخصوص که قرآن به وسیله فردی نازل شده که «امی» و درس ناخوانده بود و با افکار هیچ

دانشمندی آشنا نبوده است و بالاخص اگر در نظر بگیریم که محیط ظهور چنین فردی از بدوی ترین و جاهلی ترین محیط‌های بشری بوده است و بیشتر مردم آن محیط با تمدن و فرهنگ بیگانه بوده اند (مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی ۹۱ و ۹۲)

وجوه دیگر اعجاز از نظر اخبار از غیب، هماهنگ بودن و عدم اختلاف (مطهری، مجموعه آثار ۲۱۲/۲۶) می تواند از دسته اعجاز معنوی و محتوایی باشد هر چند جنبه هماهنگی را می توانیم در بخش اعجاز لفظی نیز مورد تاکید قرار دهیم که همه قرآن از لحاظ فصاحت و بلاغت هماهنگ بوده و مافوق همه سخنان فصیح بشری می باشد.

اعجاز علمی قرآن از نوع اعجاز محتوایی و معنوی قرآن می باشد که اغلب قرآن کریم با تشویق به مطالعه در آیات آفاقی و انفسی مردم را به خدا شناسی دعوت می کند یعنی موجودات و مخلوقات را «آیت» و نشانه می نامد: سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَّبِعِنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ (فصلت ۵۳) با توجه به وعده به کار رفته در این آیه که در آینده آیات آفاقی انفسی خود را ارائه خواهد کرد (سنریهم) گویی قرآن می گوید بشر هنوز طبیعت آفاق و انفس را به طور بایسته نمی شناسد و با مرور زمان آیات آفاقی و انفسی به مردم ارائه خواهد شد تا کاملا آشکار شود که حق مطلق اوست. (مطهری، نبوت ۲۶۸ و ۲۶۹)

البته مباحثی که در قرآن در باب طبیعت از قبیل باد، باران، زمین، آسمان و حیوانات آمده به تناسب پیشرفت علوم طبیعی از نظر تفسیری نیز بیشتر مورد دقت قرار می گیرند تا روشنگر این نکته باشند که آنچه در قرآن در این زمینه گفته شده با آنچه علم تدریجا کشف می کند منطبق است یا لاقط منطبق تر است و همان منطبق تر بودنش دلیل است بر اعجاز آن. (مطهری، نبوت ۲۲۳ و ۲۲۴)

پیشینه اعجاز علمی

ظاهرا نظریه اعجاز علمی را اولین بار غزالی بیان کرده و معاصران وی از جمله قاضی عیاض و ابن رشد او را تأیید کرده اند، در دوران معاصر نیز دانشمندان معاصر اعجاز علمی قرآن را مطرح کرده اند؛ مثلا نعیم الحمصی در بررسی نظریات دانشمندان قرون مختلف در وجوه اعجاز قرآن، مهم ترین ویژگی قرن اخیر را بحث اعجاز علمی قرآن می داند که برای مردم این عصر و غیر عرب محسوس تر است (عظیم زاده ۲۳۹؛ رضایی اصفهانی ۲۳-۳۳). شهید مطهری در لابلای مباحث تفسیری خود به معرفی آثاری پیرامون اعجاز علمی (و به تعبیر بهتر تفسیر علمی) می پردازد؛ از جمله موارد زیر را می توان نام برد:

الف: تفسیر طنطاوی که بیشتر کوشش می کند تا مطالب طبیعی قرآن را با توجه به طبیعیات جدید روشن کند و ثابت نماید که آنچه قرآن در این زمینه گفته است با آنچه علم به تدریج کشف می کند منطبق یا حداقل منطبق تر است (مطهری، نبوت ۲۲۳ و ۲۲۴)

ب: کتاب باد و باران تالیف مهندس بازرگان که در توصیف آن می گوید: «کتاب باد و باران آقای بازرگان [را] من یک دور مطالعه کردم به نظرم خیلی فوق العاده آمد؛ یعنی خودش کشف یکی از اعجازهای قرآن در مسائل طبیعی است قهرا باید همین طور باشد که اعجاز علمی قرآن باید نو به نو کشف شود» (مطهری، نبوت ۲۲۴ و ۲۲۵)

ج: آفرینش انسان تالیف کریسی موریسون (مطهری، مجموعه آثار ۶۷۹/۲۶)

د: خدا در طبیعت نوشته فلاماریون ترجمه خسروانی که با پاورقی های خالصی زاده چاپ شده است. (مطهری، مجموعه آثار ۵۲۴/۲۷)

نگاه دوباره به کتب فوق بیانگر آن است که شهید مطهری به منابع مختلف فارسی و عربی و مستشرقان (که به فارسی ترجمه شده اند) توجه نموده ولی به ذکر پیشینه اعجاز علمی اشاره نکرده است؛ بلکه به تناسب بحث، کتاب هایی را جهت فهم بهتر مطالب قرآن و در راستای تکمیل هدف هدایتی قرآن معرفی کرده است. لازم به یادآوری است که صدها کتاب و مقاله در زمینه اعجاز علمی قرآن نگاشته شده است (رضایی ۱۹۷-۲۲۰).

مبانی اعجاز علمی

مطالعه مصادیق ارائه شده توسط شهید مطهری در اعجاز علمی و توضیحات اجمالی و تفصیلی در ذیل هر مورد می تواند مباحث نظری و مبانی اعجاز علمی قرآن را در نگاه شهید مطهری روشن سازد که اهم آن را می توان چنین بر شمرد:

الف: قرآن کریم کتابی است که رسالتش هدایت مردم است و به تعبیر استاد مطهری کتاب پزشکی یا مهندسی راه و ساختمان نیست (مطهری، مجموعه آثار ۲۱۲/۲۶) لذا آنچه در باره اعجاز علمی (یا به طور کلی درباره مباحث علمی) آمده در راستای همین هدف هدایتی می باشد؛ (رفیعی محمدی ۳۷-۴۵) از این روی نگرش توحیدی به مباحث دارد و مباحث علمی و موضوعات طبیعی را در نهایت به خدا منتسب می کند که مربوط و مقهور پروردگار هستند؛ به همین جهت به دنبال اشاره به اعجاز در مناسبت های مختلف به هدایت انسان نیز اشاره می کند از جمله در تفسیر آیه الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانِ (الرحمن ۵) می نویسد: «در کار خورشید و ماه حساب و نظمی در کار است. در حرکت وضعی و انتقالی این ذرات آسمانی و کیهانشانه بی نظمی و تضاد وجود ندارد تا به انسان بگوید که ای انسان! سر را تسلیم کن، خیال نکن در کار عالم حسابی نیست» (مطهری، مجموعه آثار ۳۴/۲۶ و ۳۵) *أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ* (الرحمن ۸ و ۹)

در تفسیر آیه *الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا* (ملک ۳) می نویسد: «خداست که نظام مرگ و زندگی را آفریده است... آن خدایی که ملک و اقتدارها در ید قدرت اوست و زمام امور در دست اوست، همان است که هفت آسمان، هفت سماء آفرید» (مطهری، مجموعه آثار ۵۰۱/۲۷). شهید مطهری در جای جای آثار و گفته های خود به این مساله اشاره کرده است (مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی ۸۵؛ همو، مجموعه آثار ۵۴۰-۵۴۳؛ ۵۵۱/۲۶؛ ۵۵۲؛ ۴۵/۲۷ و ۴۵؛ ۵۳۲/۲۷). ولی در برخی موارد با صراحت بیشتری سخن رانده است از جمله پس از ذکر مطالب مربوط به باد، ابر، باران و تگرگ می نویسد: «هدف قرآن

از بیان این مطالب با هدف یک دانشمند عالم به کائنات جوی یا دانشمند زیست شناس متفاوت است، قرآن از همه اینها می خواهد آن راه هایی را که این مسائل به توحید و خدانشناسی و معنویت دارد به بشر ارائه دهد» (مطهری، مجموعه آثار ۵۳۳/۲۶) لذا برای کسانی که برای سحر خیزی و عبادت شبانه بلند می شوند و برای تجدید وضو زیر آسمان می رسند سفارش شده است تا این آیات سوره آل عمران را بخوانند: *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَطْلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ* (آل عمران ۱۹۰ و ۱۹۱)؛ در خلقت این آسمانها و زمین و این آمد و شد شب و روز نشانه هاست اما برای صاحبان مغز، فکر، عقل؛ قرآن در این آیات مطالبه عقل و فکر می کند و می گوید که این نشانه ها را درک کنید، ظاهر بین نباشید، اینها را به عنوان نشانه هایی برای حقیقت درک کنید، یعنی اینها نشانه هایی است از حقیقتی و از حقی (مطهری، مجموعه آثار ۵۰۳/۲۷).

ب: اسلوب قرآن در بیان مباحث مرتبط با اعجاز علمی جمع میان اجمال و تفصیل است؛ از یک طرف همه مطالب را بیان می کند و از طرف دیگر آنها را به گونه ای بیان می کند که از حالت عرفی و معمولی خارج نشود و به حشو و زوائد نپردازد، تا هم عموم مردم بتوانند از آن استفاده کنند و هم علما و دانشمندان قادر باشند از علوم آن به نحو مقتضی استفاده نمایند؛ انتخاب شیوه اجمال و تفصیل را می توان به علت جنبه هدایتی قرآن دانست. شهید مطهری با توجه به روایتی که قرآن دارای عبارات، اشارات، لطائف و حقایق است، *(وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَىٰ أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ عَلَى الْعِبَارَةِ وَ الْإِشَارَةِ وَ اللَّطَائِفِ وَ الْحَقَائِقِ فَالْعِبَارَةُ لِلْعَوَامِّ وَ الْإِشَارَةُ لِلْخَوَاصِّ وَ اللَّطَائِفُ لِلْأَوْلِيَاءِ وَ الْحَقَائِقُ لِلْأَنْبِيَاءِ*. مجلسی ۲۷۸/۷۵) فهم قرآن را دارای درجاتی می داند که برای سطوح مختلف فکری متفاوت است (مطهری، نبوت ۲۲۵)

به عنوان نمونه در تفسیر آیه *هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا* (ملک ۱۵) ذیل واژه «ذلول» می گوید که بادیه نشینان عرب از این واژه حیوان رام شده و اغلب شتر رام شده را درک می کردند که زمین به حیوان رام و شتر تشبیه شده است ولی علمای معاصر آن را به حرکت زمین به دور خورشید می دانند (مطهری، مجموعه آثار ۵۲۶/۲۷ و ۵۲۷) اجمال در واژه ذلول باعث شده است تا هر کسی به اندازه سطح علمی خود از آیه برداشت نماید.

همچنین با تفاوت تعبیر «ریح» و «ریاح» می نویسد که در قرآن هر جا بادهایی ذکر شده که منشأ خرابی، هلاکت عذاب بوده مانند *«وَ فِي عَادٍ إِذْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ»* (ذاریات ۴۱) از واژه ریح استفاده شده است و هر جا که باد به عنوان یک مبشر رحمت بیان شده است به صورت جمع یعنی ریح آمده است مانند *«وَ هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا»* (فرقان ۴۸) و علم امروز اثبات کرده است که بادهایی که منشأ باران هایی می شوند که یک جبهه نیست، بلکه جبهه های مختلفی است که به شکل خاصی دست به دست هم داده و تنها در آن وقت منشأ باران می شوند (مطهری، مجموعه آثار ۵۳۵/۲۶).

همانطور که ملاحظه می شود قرآن حتی با استفاده از واژه های مفرد یا جمع به اجمال و تفصیل می پردازد؛ لذا با گذشت زمان و پیشرفت علوم، اگر مجموع بشریت را در حکم واحد در نظر بگیریم تاریخ قرآن نشان می دهد که قرن بعدی بهتر از قرون قبلی مطالب قرآن را درک کرده اند (مطهری، خاتمیت ۱۶۰)

ج: علم بشری و علوم تجربی محدود ولی قرآن و علوم مندرج در آن نامحدود است؛ لذا علم در توجیه برخی مطالب قرآنکریم توانایی نداشته و ناتوان است و نقصان کنونی علم بشریت در توجیه برخی مطالب علی رغم همه این پیشرفت کنونی، بیانگر اعجاز قرآن و نزول آن از جانب خای عالم نامحدود است. شهید مطهری با توجه به این مساله به نقصان علم بشری در توجیه قانون حیات اشاره نموده و نیروی حیات و زندگی را یک «فوق نیرو» می داند و گاهی به موارد استثنایی در قانون جاذبه زمین اشاره می کند که علوم تجربی از توجیه آن ناتوان است (مطهری، مجموعه آثار ۵۲۷/۲۷ و ۴۴۳/۲۷؛ ۴۴۴ و ۵۳۲/۲۷-۵۳۵)

همچنین در توجیه هفت آسمان که در آیاتقرآن آمده است می نویسد: «مطلبی که در قرآن آمده است، اگر نخواهیم هیچ توجیه و تأویلی در آن بکنیم با هیأت قدیم متضاد است و با هیأت جدید متضاد نیست ولی منطبق نیست..... آسمان هایی که قرآن می گوید فوق همه ستارگانی است که بشر کشف کرده است؛ آیا روزی بشر با علم خودش به نزدیک ترین آسمان می رسد یا نمی رسد نمی دانیم. خدا عالم است، شاید هرگز چنین روزی نرسد» (مطهری، مجموعه آثار ۵۱۱/۲۷-۵۱۳)

شهید مطهری در توجیه شکافته شدن آسمانها و از هم پاشیدن کوهها در آیه فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ (الرحمن ۳۷) و آیه وَ تَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ (قارعه ۵) به صراحت به نقصان علم بشری اشاره کرده و می نویسد: «حال اینها چه اشاره و چه رمزی است خدا عالم است ما چیزی در این زمینه نمی دانیم» (مطهری، مجموعه آثار ۶۵/۲۷ و ۶۶) آیه هرچند مربوط به قیامت است ولی عبارت ذکر شده بیانگر آن است که شهید مطهری الفاظ قرآن را کاملاً از سوی خدا دانسته و هیچ تحریفی در آن قائل نیست؛ بلکه در مواردی هم که علم از توجیه مطالب ناتوان است به صورت تعبدی به آیه ایمان دارد و مصداق این جمله است که وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا (آل عمران ۷).

البته گاهی استاد مطهری برای تقریب به ذهن به ناتوانی علم بشر در توجیه نحوه پیدایش جانداران، اولین نطفه حیات، مراحل پیدایش و تکامل گیاهان و حیوانات اشاره می کند که با عقل و فکر کنونی قابل اثبات نیست و فقط در حد یک فرضیه احتمالی است (مطهری، سیری در سیره ائمه اطهار علیهم السلام ۲۶۷ و ۲۶۸).

د: تفسیر قرآن بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره در توجیه و تفسیر برخی آیات مربوط به اعجاز علمی ما را از افراط و تفریط دور خواهد کرد؛ اگر ما تفسیر قرآن را «بیان مفاد استعمالی آیاتقرآن و آشکار نمودن مراد خدای متعال از آن بر مبنای قواعد ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره» بدانیم (بابایی، مکاتب تفسیری ۱۶/۱؛ رجبی ۱۲) این قاعده بیشتر نمایان خواهد شد. شهید مطهری در ذیل آیه وَ لَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ (ملک ۵) با توجه به قواعد ادبیات عرب می نویسد: «الدنیا صفت السماء است، «سما الدنیا» نیست، «السماء الدنیا» است اگر سماء الدنیا بود معنایش می شد آسمان دنیا در مقابل آسمانی که مربوط به دنیا نیست؛ آن وقت مقصود از دنیا، عالم در مقابل آخرت بود؛ در «السماء الدنیا» دنیا صفت می شود یعنی نزدیک ترین آسمانها را به چراغ ها مزین کرده ایم (مطهری، مجموعه آثار ۵۱۴/۲۷) همچنین در انتقاد از کسانی که آیه يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ (نور ۴۵) را دلیل بر صحت نظریه تکامل داروین می دانند با توجه به رعایت ضوابط تفسیری می نویسد:

«انصاف این است که این آیه دلالتی و حداقل بگوییم صراحتی و یا ظهوری در این مطلب ندارد و ما نمی توانیم از این آیه قرآن استنباط کنیم که این آیه حتما نظریه تبدیل انواع و تسلسل را بیان می کند» (مطهری، مجموعه آثار ۵۴۶/۲۶)

مصادیق اعجاز علمی

بیان تعدادی از آیات مربوط به اعجاز علمی برای اثبات و نحوه برخورد استاد مطهری با موضوع بسیار مفید است؛ هر چند در بحث مبانی برخی از این آیات مورد بررسی قرار گرفته است؛ لذا در اینجا فقط مواردی تبیین می گردد که در بخش های قبل اشاره نشده اند.

الف: کوه های یخ در ابرها؛ شهید مطهری در ذیل آیه وَ يُنَزَّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ (نور ۴۳) می نویسد: «در این آیه از سوره نور مطلبی ذکر شده است که این دیگر برای علمای قدیم جز یک مطلب تعبدی، هیچ معنای دیگری نمی توانست داشته باشد... ؛ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ از کوههایی از یخ، از تگرگ یعنی چه؟ اخیراً از نظر علمای امروز مطلب کشف شده است که در طبقات بالای جو که گاهی ابرها روی یکدیگر متراکم می شوند، هوا بسیار سرد می شود و در آنجا واقعا درست مانند کوهی از یخ وجود دارد و این تعبیر قرآن واقعا اعجاز آمیز است. چه کسی می دانست چنین چیزهایی در آن فضاها بالا وجود دارد؟» (مطهری، مجموعه آثار ۵۳۸/۲۶ و ۵۳۹)

ب: دگرگونی های شدید ابرها قبل از باران؛ اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَاباً فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَ يَجْعَلُهُ كِسْفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ فَإِذَا أَصَابَ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ (روم ۴۸) اعراب به انقلاب «ثوره» می گویند و از لحاظ علمی ثابت شده است که در وقت تشکیل ابرها یک انقلاب ها و دگرگونی هایی در جو رخ می دهد که واقعا ثوره و انقلاب است نه یک حرکت عادی [تثیر در عبارت فَتُثِيرُ سَحَاباً از ریشه ثورو هم ریشه با ثوره می باشد]، در ابتدا این ابرها پهن می شوند (فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ) که منشأ باران نیستند مگر بعد از آنکه جمع و در هم فشرده شوند (وَ يَجْعَلُهُ كِسْفًا) و حتی در مرحله بعد رگام یعنی متراکم شوند. خود این بیان نشان می دهد بارانی که می خواهد نازل شود یک نظامی در این جو طی می شود باید بادی باشد و ... این را هم دلیل گرفته اند بر اعجاز قرآن. چون به حسب ظاهر انسان خیال می کند که حرکت باد حرکت افقی است ولی امروز ثابت شده که حرکت اصلی باد همیشه دوری است می گردد و می چرخد؛ البته ریشه همه این اختلاف ها اختلاف میزان گرما و سرمای هواست» (مطهری، مجموعه آثار ۵۳۶/۲۶ و ۵۳۷).

شهید مطهری در بخش های مختلفی از مباحث تفسیری رویکرد تفسیر علمی را اتخاذ کرده است که چون فقط به مباحث تفسیری اشاره کرده و از اعجاز سخنی به میان نیاورده است از بیان آنها خودداری می گردد؛ از جمله در مورد آب (مطهری، مجموعه آثار ۵۴۵-۵۴۷)، خورشید و ماه (مطهری، مجموعه آثار ۳۴۷ و ۳۵) مشرق و مغرب (مطهری، مجموعه آثار ۵۲۷-۵۴)؛ موجودات نامرئی (مطهری، مجموعه آثار ۵۲۳/۲۷ و ۵۲۴) و روز و شب (مطهری، مجموعه آثار ۵۴۱/۲۶).

آسیب شناسی اعجاز علمی

با توجه به مناقشه جدی میان طرفداران و مخالفان اعجاز علمی، ضرورت دارد تا آسیب‌هایی که پس از پذیرش اعجاز علمی متوجه آن می‌شود شناسایی گردد تا امکان اشتباه و سوء برداشت از آن منتفی گردد و پیامد ناگواری به دنبال نیآورد. آنچه مسلم است دقت در مبانی ذکر شده به جلوگیری از آسیب‌ها کمک شایانی می‌نماید؛ چرا که بیشتر مشکلات از ناحیه عدم رعایت اصول و مبانی ناشی می‌شود؛ لذا لازم است برخی از این آسیب‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

شرط استفاده از دانش‌های تجربی به کارگیری دقیق روش و مسلم بودن داده‌های این علوم است در غیر این صورت دستاوردهای ظنی علوم تجربی نقشی در تفسیر نخواهند داشت و حتی دستاوردهای قطعی آن نیز در صورت ناسازگاری با قواعد قطعی تفسیر نقش خود را از دست خواهند داد (بابایی، روش شناسی تفسیر قرآن ۳۶۹). شهید مطهری نیز به صد در صد مباحث علمی که در زمینه مسائل علمی توسط محققان گفته شده است اعتماد ندارد؛ از جمله در مورد تفسیر طنطاوی می‌نویسد: «ممکن است خیلی از حرف‌هایی که او گفته صد در صد قابل قبول نباشد» (مطهری، نبوت ۲۲۴)؛ و علی‌رغم اثبات اعجاز علمی و بر شمردن مصادیقی از آن و حتی توجیه علمی مسائلی نظیر هیپنوتیزم و چشم زخم (مطهری، مجموعه آثار ۶۳۴/۲۷-۶۳۱) انکار معجزات انبیای سابق نظیر شکافته شدن دریا و یا اژدها شدن عصای حضرت موسی علیه السلام یا حمل آنها به معانی طبیعی را به شدت نکوهش کرده و آن را انکار قرآن می‌داند (مطهری، مجموعه آثار ۱۷۷/۲۶). ظاهراً تفاوت این دو مقوله اعجاز و مسائلی نظیر چشم زخم در مبدا فاعلی آن می‌باشد که در اعجاز علاوه بر تحدی از جانب خدا و به اذن او انجام می‌گیرد اما در چشم زخم علاوه بر نبود تحدی، از ناحیه فرد انجام می‌گیرد.

استاد مطهری با استناد به آیه *وَإِنْ تَطْعُ أَكْثَرَ مَنْ فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ* (انعام ۱۱۶) پیروی از علم غیر قطعی را منشا اشتباه انسان می‌داند که از جمله منشأ خطای بشر پیروی از ظن و گمان به جای یقین است (مطهری، مجموعه آثار ۶۴/۲۶ و ۶۵).

شاید بتوان گفت بزرگترین آسیب اعجاز علمی را در تطبیق کامل مطالب قرآن با مطالب علم روز دانست که شهید مطهری آن را درست نمی‌داند و می‌گوید: «ما مطلبی را که از قرآن استنباط می‌کنیم هیچ‌اصراری نداریم که حتماً آن را علم روز منطبق کنیم» (مطهری، مجموعه آثار ۵۱۱/۲۷). و حتی لازم نیست قرآن در یک مساله علمی حتماً نظریه داده باشد (رفیعی محمدی ۳۰۰)؛ البته شهید مطهری در تفسیر برخی آیات به این آسیب‌ها به صراحت اشاره نکرده است جز در موارد معدودی نظیر نقد نحوه توجیه فرضیه تکامل داروین با برخی آیات (مطهری، مجموعه آثار ۵۴۶/۲۶) که قبلاً گذشت.

نتیجه

از دیدگاه شهید مطهری، اعجاز در لغت از «عجز» گرفته شده و عجز یعنی ناتوانی و معجزه یعنی کاری که دیگران در مقابل آن ناتوانند و کسی قادر به انجام آن نیست؛ البته استعمال واژه «آیت» به جای «معجزه» و «خرق عادت» در بیان مقصود رساتر است و مراد از «علم» در عبارت «اعجاز علمی» علوم تجربی است که با شیوه آزمایش و خطا درستی و نادرستی قوانین حاکم بر طبیعت را مورد بررسی قرار می دهد؛ لذا اعجاز علمی به تبیین مطالب تجربی گفته می شود که در عصر نزول برای بشر مشخص نبوده و در قرن های بعدی برای بشر کشف شده است که دلالت آن بر صدق ادعای پیامبر مانند دلالت معلول بر علت از نوع «دلالت عقلی و استدلالی» است.

اعجاز قرآن از دو جنبه کلی لفظی (فصاحت و بلاغت و جذابیت) یا معنوی (محتوای عمیق آیات) است و اعجاز علمی قرآن از نوع اعجاز محتوایی و معنوی قرآن می باشد

شهید مطهری در لابلای مباحث تفسیری به پیشینه اعجاز علمی اشاره نکرده، لیکن به تناسب بحث کتاب هایی را جهت فهم بهتر مطالب قرآن و در راستای هدف هدایتی قرآن معرفی کرده است از جمله تفسیر طنطاوی، کتاب باد و باران مهندس بازرگان.

مبانی اعجاز علمی در نگاه استاد مطهری عبارتند از: هدایت بودن رسالت کتاب آسمانی، سبک بیان اجمال در عین تفصیل مطالب اعجاز گونه قرآن، محدودیت علم بشری و رعایت قواعد صحیح تفسیر در تبیین مراد از آیات علمی قرآن

شهید مطهری برخی مصادیق اعجاز علمی را در آثار خود بر شمرده است از جمله در باره کوه های یخ ابرها که از آیه وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ (نور ۴۳) برداشت می شود و دگرگونی های جو در موقع تشکیل ابرها که از آیه اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَاباً فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ وَ يَجْعَلُهُ كِسْفاً (روم ۴۸) استفاده می شود.

استاد مطهری پیروی از علم غیر قطعی را منشأ اشتباه انسان می داند و بزرگترین آسیب اعجاز علمی را در تطبیق کامل مطالب قرآن با مطالب غیر قطعی علم روز می داند که پرهیز از تطبیق علم ظنی با قرآن به همراه دقت در مبانی ذکر شده به جلوگیری از آسیب ها کمک می نماید.

والحمد لله رب العالمين

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. بابایی، علی اکبر (۱۳۸۶/۱۳۸۱) مکاتب تفسیری، تهران: سمت/ قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول ۲ ج.
۳. بابایی، علی اکبر و دیگران (۱۳۷۹) روش شناسی تفسیر قرآن، زیر نظر محمود رجیبی، تهران: سمت، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
۴. پارسا، فروغ (۱۳۸۰)، «اعجاز علمی قرآن»، فصلنامه مشکات، ش ۷۱.
۵. جمیلی، سید (۲۰۰۰م)، الاعجاز العلمی فی القرآن، بیروت: دار و مکتبه الهلال / دار الوسام.
۶. حاج احمد، یوسف (۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م)، موسوعه الاعجاز العلمی فی القرآن و السنه، دمشق: مکتبه ابن حجر، چاپ دوم.
۷. حسنی یوسف، محمد (۲۰۰۶م) الاعجاز العلمی فی اسرار القرآن الکریم و السنه النبویه، قاهره/دمشق: دار الكتاب العربی، چاپ اول. ۲ جلد.
۸. خمینی [امام]، روح الله (۱۳۷۲) صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی (ره)، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۲۲ ج.
۹. رجیبی، محمود (۱۳۸۳)، روش تفسیر قرآن، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۸۱)، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، رشت: کتاب مبین، چاپ سوم.
۱۱. رضایی، حسن رضا (۱۳۸۹)، «منبع شناسی اعجاز قرآن»، دو فصلنامه تخصصی قرآن و علم، ش ۷.
۱۲. رفیعی محمدی، ناصر (۱۳۸۶)، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی. چاپ اول.
۱۳. صلاح الفیومی، سعید (۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م)، الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، قاهره: مکتبه القدسی.
۱۴. عظیم زاده، فائزه و دیگران (۱۳۸۰)، نگرشی نوین بر تاریخ و علوم قرآنی، تهران: بنیاد قرآن، چاپ اول.
۱۵. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۱۰ ج.
۱۶. مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، آشنایی با علوم اسلامی ج ۱، منطق و فلسفه، تهران: صدرا، چاپ هشتم.
۱۷. _____ (۱۳۷۳)، اسلام و مقتضیات زمان، تهران صدرا، چاپ نهم، ۲ ج.
۱۸. _____ (۱۳۷۰)، بیست گفتار، تهران: صدرا، چاپ هفتم.

۱۹. _____ (۱۳۷۰)، خاتمیت، تهران: صدرا، چاپ پنجم.
۲۰. _____ (۱۳۷۰)، ختم نبوت، تهران: صدرا، چاپ ششم.
۲۱. _____ (۱۳۶۸)، ده گفتار، تهران: صدرا، چاپ پنجم.
۲۲. _____ (۱۳۷۳)، مطهری، سیری در سیره ائمه اطهار علیهم السلام، چاپ دهم.
۲۳. _____ (۱۳۷۲)، عدل الهی، تهران: صدرا، چاپ هفتم.
۲۴. _____ (۱۳۸۷)، مجموعه آثار ج ۲۶ و ۲۷، بخش تفسیر، تهران: صدرا، چاپ اول.
۲۵. _____ (۱۳۷۱)، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، وحی و نبوت، تهران: صدرا، چاپ ششم.
۲۶. _____ (۱۳۷۳)، نبوت، تهران: صدرا، چاپ اول.